

Ю.І.Попов
Чернівецький університет

ДО ПИТАННЯ ПРО ТЕОРЕТИЧНИЙ СТАТУС РОБІНЗОНАДИ

Літературознавство XIX–XX ст. зібрало й узагальнило величезний фактичний матеріал, присвячений робінзонадам. Були виявлені літературні попередники й можливі документальні джерела «Робінзона Крузо» Д.Дефо [13], складені докладні бібліографії робінзонад [16; 21], досліджений вплив роману Дефо на літературу Австрії [23], Німеччини [14; 18; 22], Голландії [19], Франції [15; 18].

Саме слово «робінзонада» давно ввійшло в ужиток літературознавців, філософів, соціологів, політекономів, психологів, педагогів, проте його значення в конкретному випадку залежить від контексту. Політекономі розуміють під ним взаємовідносини людини, знарядь праці і природи в «чистому» вигляді, соціологи мають на увазі модель соціальної структури, вільну від суперечливості й невизначеності реального світу, психологи — певну ситуацію, цікаву з погляду вивчення людської психіки, в повсякденному розумінні — це яке-небудь відокремлення людини від суспільства.

Особливо цікавим є літературознавче розуміння слова. Утворене за допомогою поєднання власного імені з поширеним в європейських мовах суфіксом -ада, воно подібне до відономастичних найменувань типу «Іліада», «Генріада», «Лузіади», що передбачають низку пригод героя і вказують на епічний характер твору. Проте в наш час слово «робінзонада» пов'язується не стільки з героєм Дефо, скільки з ситуацією, в якій він опинився.

Чіткого і однозначного визначення поняття «робінзонада» немає, як і даних про точний час появи слова. Відомий німецький бібліограф Г.Ульріх вказував, що вперше воно було вжито німецьким письменником І.Шнабелем (1692–1750), автором дуже популярної у XVIII ст. робінзонади «Острів Фельзенбург» (1731). Очевидно, слово виникло разом з появою гэрцібі хвилі наслідувань «Робінзона Крузо» Дефо в 20-ті роки XVIII ст. Слід відзначити, що спочатку робінзонади не пов'язувались з ситуацією острівної ізоляції, епігонів Дефо цікавила в першу чергу фігура героя, за-

повзятливого простолюдина, який переборює найрізноманітніші перешкоди на своєму життєвому шляху.

Найбільш раннім зверненням до проблеми робінзонади була робота Г.Рейхарда «Бібліотека роману» (1779), в якій підкреслювалось, що наслідування роману Дефо «складають особливий і розгалужений вид німецького роману». Автор ділить наслідування «Робінзона Крузо» на два класи: робінзонади, що мають слово «Робінзон» в заголовку (40 творів), і «безлюдні острови» (2 твори) [16; с.125-126].

К.Гакен в «Бібліотеці Робінзона» (1808) проаналізував 34 твори: «Робінзон Крузо» і 6 його адаптацій, 26 робінзонад і 1 адаптацію «Острова Фельзенбург» І.Шнабеля. Показово, що дослідник виділив 2 форми рецепції роману Дефо: адаптацію і робінзонаду. До I класу він відносить твори, в яких тема Робінзона є епізодом, що не має структурного значення для загального задуму. В 2-ий клас входять твори, в яких ім'я Робінзона використовується як реклама, щоб привернути увагу читачів, але не містить у собі ні острівної ізоляції, ні взагалі яких-небудь мотивів морських подорожей. До 3-го класу належать твори, в яких творчо розвивається основна ідея Дефо, хоч ім'я Робінзона може й не згадуватись в їх назвах. Це книги про першовідкривачів і поселенців пустельних островів і земель, причому авторів більш цікавить розвиток ідеї суспільного прогресу, ніж самотнє існування на острові. 4-ий клас — книги про першовідкривачів південних земель, що описують побут, звичаї і політичні інститути народів, які заселяють ці райони. 5-ий клас — твори, де не використовується ім'я Робінзона. Це пригодницькі романи, в яких самотнє життя на острові є швидше примхою автора, ніж істотною потребою задуму твору. 6-ий клас — небагато творів, де зображений процес поступового психологічного розвитку людини, з дитячих років ізольованої від суспільства [16; с.130-132]. Слід відзначити, що при всій докладності класифікації К.Гакена в ній відсутня власне робінзонада — тобто твір, в якому острівна ізоляція охоплює більшу частину сюжету і представляє основний інтерес.

1854 р. виходить книга Г.Геттнера «Робінзон і робінзонади» з дуже докладним нарисом історії створення і художньої своєрідності роману Дефо, а також аналіз робінзонад XVIII ст. Англійські робінзонади Геттнер поділяє на 2 групи — педагогічні і фабульні: «Одні дотримуються переважно повчальних, інші — оповідних епічних складових частин свого зразка [17; с.238]. В німецьких робінзонадах Геттнер розрізняє три групи: 1) сатиричні повчальні історії; 2) авантурні романи; 3) романізовані описи подорожей. Таким чином, Геттнер не робить чіткого розмежування між авантурним романом і робінзонадою, мотив острівної ізоляції не береться до уваги.

Перша спроба визначити специфіку робінзонади була зроблена А.Кіппенбергом в книзі «Робінзон в Німеччині» після появи «Острова Фельзенбург» (1892). В ній автор вводить поняття «робінзонізький мотив»: «опис життя одного чи декількох осіб на віддаленому і безлюдному острові». Кіппенберг класифікує досліджувані робінзонади як за вже відомим критерієм (зі словом «Робінзон» у заголовку і без нього), так і за змістом: «суто пригодницькі робінзонади» і жанр німецьких робінзонад, в яких описується заселення пустельних островів й утопічні острівні

держави. Перший вид часто залучає до оповіді такі популярні мотиви історії попереднього століття, як війна з турками, зіткнення з корсарами, полон у дикунів і морський бій (ті ж мотиви в «Робінзоні Крузо» Д.Дефо, «Хандіди» Вольтера, «Пригодах Мюнхгаузена» Распе — Ю.П.). Кіппенберг відзначає, що німецькі наслідувачі «Робінзона Крузо» розвивали у своїх робінзонадах 2 основні теми: 1) перебування на безлюдному острові героя, який залишається в живих або вмирає і залишає після себе щоденник; 2) введення жінки в одиноке існування [16; с.135].

1898 р. Г.Ульріх публікує бібліографію «Робінзон і робінзонади», який за раз залишається найповнішим вказівником літературних похідних «Робінзона Крузо» (110 переказів, 115 переробок, 277 наслідувань). Ульріх вважає нелогічною класифікацію робінзонад за назвами, оскільки в багатьох книгах ім'я «Робінзон» на обкладинці служило тільки для привабливання читача. Такого роду твори він називає «псевдоробінзонадами», на відміну від «справжніх», які він визначає так: «Я називаю робінзонадою всі відомі мені твори, які роблять кульмінацією розповіді головний мотив «Робінзона Крузо» Дефо — острівну ізоляцію від людського суспільства або ж ті, в яких ця ізоляція присутня як епізод, при цьому не суттєво, чи мають вони ім'я «Робінзон» в заголовку, чи ні».

Для доведення своєї тези Ульріх пропонує своєрідний логічний тест. Він запитує: «Хто з'являється перед очима при слові «Робінзон»? — Бразильський плантатор, раб в Салесі чи мандрівник у Піренеях?» — і відповідає: «Звичайно, ні. Виникає усамітнена на острові людина» [16; с.140]. Більше того, продовжує Ульріх, Дефо присвятив три чверті своєї розповіді саме перебуванню Робінзона на острові, що в основному й захоплює читача, а коли там з'являються ще люди, оповідь стає менш цікавою. Додамо, що саме тому два продовження «Робінзона Крузо» мали значно менший успіх і в нас відомі тільки спеціалістам.

В.Ставерман в роботі «Робінзон Крузо» в Голландії» (1907) не згоджується з Ульріхом, вважаючи, що його розділ на робінзонади і псевдоробінзонади «непрактичний і зайвий, позаяк розмежування не може бути зроблене між творами, які хоча б коротко включають острівний мотив, і які не мають такого. Для читачів XVIII ст. тут не було різниці». На прикладі голландських наслідувань роману Дефо автор показує, що в цій країні слово «Робінзон» використовується в значенні «авантюрист», пояснюючи це тим, що, хоч в творі Дефо і присутній мотив ізоляції, він все ж в першу чергу є авантюристом [16; с.140].

Проблему схожості й різниці між робінзонадою й авантюристом розглядає Б.Мілдебрат в книзі «Німецькі авантюристи XVIII ст.» (1907). Він вважає ці поняття близькими, тільки друге не має на увазі острівної ізоляції. Далі дослідник відзначає, що частина романів про авантюристів виникла завдяки колосальному успіху «Робінзона Крузо», однак «плин життя аванюриста настільки відрізняється від життя справжнього Робінзона, що розповідь про аванюриста ніколи не може бути названа робінзонадою» [16; с.141].

Спроби різко розділити робінзонаду й авантюрний роман, на думку Ф.Гоува, безпідставні. «Серйозний аналіз робінзонади свідчить про те, що вона не може бути відірвана від авантюрного роману» [16; с.142].

Ще одну класифікацію робінзонад представила австрійська дослідниця Зора Прика в роботі «Робінзон Крузо» Д.Дефо і «Петер Вілкінс» Р.Палтока (1909). Автор досліджує 18 англійських наслідувань Дефо і ділить їх на 3 класи: «одні ставлять острівну ізоляцію від суспільства в центр сюжету; інші вводять нас у вищі сфери й описують острівне життя на екзотичному, ширяючому в повітрі острові. До третього класу я зараховую твори, які наближаються до переважно пригодницького опису мандрівок і використовують мотив Робінзона епізодично» [16; с.143]. Ця робота підводить до ряду висновків. Зокрема, вплив «Робінзона Крузо» на англійську літературу зливається після 1726 р. з дією «Пригод Гуллівера» — тим самим сюжет про Робінзона набуває пародійних рис (зауважимо, що III частина «Мандрів Гуллівера» починається з опису перебування Гуллівера на безлюдному острові, причому перегук з «Робінзоном Крузо» має явно іронічний характер). В німецькій літературі мотиви роману Дефо комбінуються після 1731 р. з елементами роману І.Шнабеля «Острів Фельзенбург».

Аналізу цієї відомої німецької робінзонади XVIII ст. присвячує значну частину своєї книги «Утопія і робінзонада» (1914) Ф.Брюггеманн. Він розглядає робінзонаду в тісному зв'язку з жанром утопії, спираючись на думку свого співвітчизника Л.Штайна: «Утопія є не що інше, як політико-соціальна робінзонада для дорослих... роман Шнабеля дає мотиву робінзонади новий напрямок... В ньому присутній новий суспільний ідеал — утопія» [14; с.4]. Робінзонада — утопія, на думку дослідника, повинна відповідати трьом основним вимогам: 1) острів для його мешканців не є вигнанням, а навпаки, притулком, сховищем від переслідувачів та інтриг; 2) життя на острові — результат добровільної відмови від світу; 3) перебування на острові не переривається, якщо до цього не змушують вимоги продовження роду [14; с.85].

У Франції проблемі робінзонади присвячена робота В.Манна «Робінзон Крузо» у Франції. Дослідження про вплив цього твору на французьку літературу» (1916). Манн не прагне дати всеохопне визначення робінзонади, про вплив «Робінзона Крузо» треба судити за наявністю мотиву «перебування на пустинному острові або якого-небудь іншого самотнього існування» [19; с.112]. Ці мотиви виявляються ним в авантюрних, сентиментальних і утопічних романах. Віддаючи перевагу використанню слова «наслідування» (imitation) перед терміном «робінзонада», В.Манн завершує своє дослідження важливим висновком: «Існує дуже мало творів, які, подібно «Робінзону Крузо», змогли б так швидко пристосуватись до своєрідних смаків кожного народу. Ця книга настільки добре вплилась у літературу всіх країн, що втратила острівний і національний характер, властивий їй спочатку» [19; с.268]. З іншого боку, англійці, маючи в розпорядженні оригінальний шедевр, не дуже прагнули створювати нових «Робінзонів», перевидаючи і адаптуючи роман Дефо.

Ще один аналіз робінзонади у Франції зробив П.Доттен. Другий том його дослідження «Даніель Дефо і його романи» (1924) присвячений «Робінзону

Крузо» і його впливу на різні літературні регіони світу. В теоретичному відношенні П.Доттен вважає, що «оригінальність Дефо полягала не в створенні нового жанру, а в поєднанні двох вже існуючих: побожної книги і звіту про подорож» [15; с.327]. Автор часто використовує слово «робінзонада», не прагнувши, однак, дати йому точне і вичерпне визначення. Він не зупиняється спеціально і на класифікації робінзонад, але в розділі, присвяченому впливу «Робінзона Крузо» на англійську літературу XVIII ст., відзначає 2 тенденції в розвитку робінзонади в Англії: 1) введення до неї філософської доктрини, в більшій чи меншій мірі утопічної; 2) поєднання робінзонади з «феєричним» елементом з метою розважити читача. Робінзонаду з цією другою тенденцією Доттен називає «гуллівєрівською», тобто такою, що об'єднує елементи «Робінзона Крузо» і «Мандрів Гуллівєра» [15; с.39]. Доттен вводить також поняття «сімейної», «жіночої», «дитячої» робінзонади в залежності від складу, статі й віку потерпілих [15; с.415]. Нарешті, він робить багатозначний висновок про суть самого робінзонівського сюжету, відзначаючи «незвичайну пластичність теми робінзонади, яка може бути пристосована до всіх часів, всіх країн, всіх способів мислення. Безперечно, дух Дефо відсутній в цих нових наслідуваннях: залишаються тільки рамки роману. Та хіба це не властиво легендам, спільним для всіх народів, які їх формують на свій лад і змінюють героїв, згідно зі своїм смаком?» [15; с.408].

Про популярність робінзонад в Західній Європі йшлося вище, відзначимо наявність «робінзонівської» теми і в слов'янських літературах. Це твори С.Дестуніс «Петербурзькі Робінзони» (1874), С.Турбіна «Російський Робінзон» (1879), О.Хмелевої (Качулкової) «Робінзон в російському лісі» (1881), О.Дигасінського «Пригоди юнака, або Польський Робінзон» (1896), А.Разіна «Справжній Робінзон» (1913), Б.Лавренєва «Сорок перший» (1924), З.Давидова «Російські Робінзони» (1940), В.Нестайко «Робінзон Кукурудзо» (1965).

Г.Ульріх в роботі «Робінзон Крузо» Дефо: Історія однієї світової книги» (1924) розглядає теоретичні питання, пов'язані з поняттям «робінзонада». Автор відзначає давність мотиву острівної ізоляції в літературі («тема така ж стара, як історія мореплавства»), підкреслюючи його важливість як об'єднуючого моменту всіх робінзонад. Ульріх наполягає, що «острівна замкнутість важливіша в робінзонаді, ніж подорожі в далекі країни чи полон, хоч ізоляція може бути не обов'язково на острові, а, наприк., у лісі чи на вершині гори (але не у в'язниці)» [22; с.80]. Інше суттєве питання, пов'язане з робінзонадою, — тривалість ізолювання. Автор вважає, що логічно визначити часову межу, коли острівна ізоляція є робінзонадою, неможливо, все залежить від конкретного випадку. Наступне питання — як розуміти самотність? Чи можна вважати самотністю перебування в ізоляції декількох людей? І тут дослідник не дає визначеної відповіді, наводячи відому філософську апорію: скільки піщинок складуть купу? З іншого боку, зауважує Ульріх, навіть Робінзон Крузо не повністю самотній на початку перебування на острові — у нього є знаряддя праці, Біблія, дитячі спогади, і таким чином він пов'язаний з цивілізацією. Інакше кажучи, ані місце ізоляції, ані її строк, ані кількість потерпілих, ані ступінь відірваності від решти людства не можуть бути достатніми критеріями для визначення

робінзонади: «Під робінзонадою ми розуміємо більш чи менш майстерно складену розповідь, яка представляє нам життєві колізії одного чи декількох осіб в умовах острівної замкнутості. Причому ця ізоляція не є результатом сентиментальної втечі від світу і являє собою основний мотив або великий епізод на відміну від автентичного роману, для якого мотив Робінзона є тільки примхою автора» [22; с.81].

Ф.Гоув в книзі «Уявна подорож в художній прозі» (1961) аналізує зв'язок робінзонад з романом Дефо. Автор вважає, що «найбільш загальне, найпростіше визначення не витримує критики: робінзонада не є наслідуванням «Робінзона Крузо», і обґрунтовує цю думку так: «Одна книга настільки домінувала над всім «типом» робінзонад, що критики взяли деякі її характеристики для визначення всього «типу»... З одного боку, острівна ізоляція є більш широким поняттям по відношенню до специфічної острівної самотності в «Робінзоні Крузо». З іншого — ця книга в своїй цілісності є дещо значно більше, ніж розповідь про острівну самотність, їй притаманна універсальність, яка робить усяку вузьку її класифікацію неможливою, вона ширша, ніж робінзонада, і містить елементи, що не стосуються прямо до острівної ізоляції» [16; с.151]. Робінзонада ж, на думку Гоува,— тільки назва теми чи мотиву, для розвитку якого використовується «уявна подорож» («Imaginary voyage»).

В.Кайзер в «Короткому літературному лексиконі» (1961) визначає робінзонаду як чітко виражений різновид авантюрного роману, якому властиві дві характерні особливості: 1) мотив острівної замкнутості; 2) перебування на острові носить характер добровільної відмови від життя в суспільстві [18; с.196].

Г.фон Вільперт в «Літературному словнику» (1964) називає робінзонаду особливою формою авантюрного роману, для котрої характерним є мотив перебування героя у вигнанні. Автор вказує три напрямки, за якими в подальшому розвивалася робінзонада: 1) утопічний роман; 2) пригодницький роман; 3) дидактико-виховний роман для юнацтва [24; с.586-587].

«Літературознавчий словник» під редакцією К.Треґера відмежовує роман Дефо від власне робінзонад. «Робінзон Крузо» розглядається як реалістичне полотно капіталістичної торгівельної і промислової практики, тоді як наступні робінзонади під впливом педагогічної теорії Ж.-Ж.Руссо набули дидактико-виховної направленості і призначались в основному для дітей [25; с.440-441].

У літературознавстві колишнього Радянського Союзу спеціальні дослідження на «робінзонівську» тему відсутні, однак були зроблені спроби більш-менш вичерпно визначити робінзонаду, підкреслити її характерні риси і класифікувати її різновиди.

А.А.Аніст в статті з «Літературної енциклопедії» (1935) прагне розмежувати авантюрний роман і робінзонаду: «...В той час як авантюрно-пригодницький роман будується на конфлікті між людьми, робінзонада має своїм сюжетним стрижнем боротьбу відокремленої людини з супротивною їй природою» [2; с.718-723]. В книзі «Даніель Дефо» (1957) дослідник називає

ває робінзонади то «особливим видом» роману», то «різновидом пригодницького роману», то говорить про «жанр робінзонади» [3; с.97-99].

Ю.І.Кагарлицький у «Короткій літературній енциклопедії» (1964) дає визначення робінзонади з погляду політекономії: «Уявлення Дефо, згідно з якими виробництво споконвіку розвивалось в індивідуальних формах праці, одержало назву «робінзонади» [8; с.622-625].

Плідною здається думка про робінзонаду Є.П.Брандіса — це «зручна форма розповіді, яка дозволяє жваво і ненав'язливо виразити продуману систему позитивних ідей — моральних, соціальних, педагогічних» [4; с.3-22].

«Словник літературознавчих термінів» (1971) В.М.Лесина і О.С.Пулинця оцінює робінзонаду в дусі вульгарного соціологізму: «Ідеалізація особистої наполегливості та індивідуалізму, ігнорування ролі колективу в творах цього жанру породили іронічне відношення передових літераторів ХХ ст. і радянських літературознавців до робінзонад» [9; с.361].

У «Словнику літературознавчих термінів» (1974) за редакцією Л.І.Тимофєєва і С.В.Тураєва дано два розуміння робінзонади. З літературознавчого погляду, «робінзонада — розповідний літературний твір (звичайно роман), що зображує життя однієї людини чи групи людей, ізольованих від суспільства», з філософсько-світоглядного — ідейна концепція, яка складалася в західноєвропейському просвітництві ХVIII ст. Суть її в тому, що людина нової, буржуазної епохи розглядали не як результат історичного розвитку, а як певний ідеал, який нібито давно існував на землі» [11; с.326].

Коротке, але дуже містке визначення робінзонаді дано в «Словнику іншомовних слів» (1984): «Робінзонада (від імені героя роману Д.Дефо «Робінзон Крузо») — художній твір, сюжетом якого служить історія благоустрою героя чи групи героїв, відірваних від цивілізації (напр., «Таємничий острів» Ж.Верна)» [10; с.436].

О.В.Анікін в книзі «Юність науки: життя й ідеї мислителів-економістів до Маркса» (1985) використовує для визначення робінзонади термінологію політекономії: «Робінзонада — це створена уявою мислителя і письменника ситуація, в якій окрема людська особа (іноді невелика група людей) поставлена в умови життя та праці поза суспільством... це, якщо хочете, економічна модель, в якій виключаються відносини людей між собою, тобто суспільні відносини, і залишені тільки відносини відособленої людини з природою» [1; с.114]. Погляд на робінзонаду як на подієво-сюжетну ситуацію і модель є продуктивним і в літературознавстві.

Ряд зауважень дослідників пов'язаний з переробками роману Дефо. Ф.Ебін, Н.Медведева, І.Печерська, М.Смірнова в статті «Літературні переробки «Робінзона Крузо» (1934) відзначають: «...повністю, у всій єдності Дефо безумовно складний для дітей, ось звідки перш за все виникла необхідність літературних переробок «Робінзона Крузо». Автори підкреслювали, що можливості таких переробок сприяв «вражаюче динамічний і гнучкий сюжет «Робінзона Крузо», схожий на фольклорні сюжети: «Доля сюжету «Робінзона Крузо» в цьому смислі схожа на долю бродячих сюжетів в казках різних народів і різних класів». Далі в статті оцінюються дореволюційні переробки «Робінзона Крузо» і виявляється

їхній «алгоритм»: «Майже всі ... переробки носили дещо спекулятивний характер в тому розумінні, що в них «Робінзон Крузо» не зберігався, а створювався по суті новий твір. Використовувався тільки захоплюючий сюжет і авторитет цього твору. Ідейний же зміст вкладався зовсім новий. Відбувався розпад живого художнього організму, «фальсифікація, яка полягає в дуже тонкій підсавці ідей. Зберігається місце дії, дійові особи, основна фабульна нитка, але об'єкт вже не той» [12; с. 11-18]. Висновок про можливість насичення робінзонади різними ідейними концепціями дуже важливий для сучасного розуміння цього літературного феномену.

Та ж думка про ідейно-тематичну полівалентність робінзонади є основою єдиної виявленої нами в даній сфері класифікації робінзонад, викладеної в передмові до роману М.Баллантайна «Кораловий острів» (1858). Ця класифікація, що йде від редакції випуску, вказувала на такі варіанти визначення робінзонади: 1) сховище від соціальної несправедливості і машинної цивілізації; 2) засіб морального самовдосконалення особи; 3) епізод в авантюроному романі; 4) спосіб популяризації наукових знань; 5) соціальна утопія.

Таким чином, відштовхуючись від вищеперелічених досліджень робінзонад і на підставі аналізу більше 70-ти літературних робінзонад, можна зробити такі висновки. Робінзонада — це особлива традиційна художня структура, яка відрізняється від інших традиційних структур тим, що основну роль в ній відіграє не традиційний образ, а сюжет, в основі якого — ізоляція людини (групи людей) у тих чи інших умовах. Ця сюжетна схема може наповнюватись різноманітним ідейно-моральним змістом, в ній можуть фігурувати персонажі різноманітних національностей, темпераментів і світоглядів. Все це дозволяє визначити робінзонаду як традиційну сюжетну модель.

Незвичайна пластичність «робінзонівського» сюжету дає змогу поставити в ньому цілий ряд важливих екзистенційних проблем. Це, перш за все, вічна боротьба людини з природою, її підкорення і водночас єднання з нею. Це усвідомлення, з одного боку, самого себе віддалік від собі подібних, а з іншого — нерозривного зв'язку з рештою людства. Це відчуття власної самоцінності і власних можливостей. Це радість натхненної творчої праці. Це, нерідко, спроба створення кращого світу, ніж той, який був примусово чи навмисне покинутий, утопічна мрія про соціальний устрій, де немає глоблення, пороків і злиднів. Це прагнення скинути тиск державної машини, яка в більшості випадків обмежувала вільний розвиток особи, і водночас бажання проявити власні законодавчі й організаторські здібності.

Таке широке коло проблем, поставлених в робінзонадах, вимагає їх класифікації за ідейно-тематичним принципом. Логічно виділити такі типи:

1. Робінзонади-утопії.
2. Педагогічні робінзонади.
3. Науково-популяризаторські робінзонади.
4. Психологічні робінзонади.
5. Соціально-моральні робінзонади.

Утопічні робінзонади. Тип робінзонади, який дуже часто зустрічається і є одним з найбільш ранніх. Слід відрізнити 2 варіанти такої робінзонади. В

першому ситуація ізоляції — тільки епізод, що передує власне утопії. Людина (група людей), яка зазнала катастрофи, опиняється на острові, влаштовується там і в процесі його дослідження потрапляє в державу людей, що живуть у щасті та благоденстві. Основна частина розповіді присвячена описові законів, порядків та звичаїв утопічної держави. Тобто робінзонада є вмотивуванням утопії, як би вводить її. Так побудовані «Історія севарамбів» (1675) Д.Вераса, «Голландський Робінзон» (1708) Х.Смекса, «Петер Вілкінс» (1751) Р.Палтока.

Другий варіант утопічної робінзонади з'явився пізніше і являє певну складність для аналізу саме через органічний зв'язок робінзонади та утопії. В даному випадку герої, що опинились на безлюдному острові, влаштовуються на ньому і врешті організують колонію, засновану на певних соціально-економічних принципах. Де ж закінчується робінзонада і починається утопія? Очевидно, робінзонада природно трансформується в утопію, коли кількість колоністів дозволяє це мотивувати, і відношення «людина — природа» доповнюються стосунками між людьми. Так будувались багато робінзонад і, в першу чергу, роман Дефо, перша частина якого — робінзонада, а в другій значне місце займає сільськогосподарська утопія. Далі — це роман І.Шнабеля «Острів Фельзенбург», натхненний просвітницькою ідеєю. В XIX ст. за цим же принципом побудована робінзонада Ф.Купера «Кратер» (1848), яку правильніше було б називати антиутопією, оскільки в ній іде мова про катастрофу колонії, заснованої на принципах приватного підприємництва.

Педагогічні робінзонади припускають викладення певної системи педагогічних поглядів. Поштовх до появи таких робінзонад дав Ж.-Ж.Руссо, витлумачивши роман Дефо з педагогічно-дидактичних позицій. Найчастіше це переробка чи адаптація роману Дефо з акцентуалізацією його виховних моментів (сміливість, працелюбність, благочестя, повага до старших тощо). Такими є «Новий Робінзон» І.Кампе (1779), переказ «Робінзона Крузо» К.Чуковським. Існували й оригінальні варіації: «Швейцарський Робінзон» (1812) І.Вісса, «Два роки канікул» (1888) Ж.Верна.

Науково-популяризаторські робінзонади служать для пропаганди тих чи інших галузей знання. Видатним майстром такого роду робінзонад був Ж.Верн. Його «Таємничий острів» (1875) — гімн науці і техніці XIX ст., «Гектор Сервардак» — урок космографії. Близька до науково-популяризаторської географічна робінзонада, в якій вимальовується флора і фауна, побут, звичаї та обряди народів, що населяють екзотичні острови, наприклад, «Кораловий острів» М.Балантайна.

Автори *психологічних робінзонад* зосереджують увагу на антропологічних проблемах. Ситуація ізоляції дозволяє поставити цікаві у психологічному відношенні проблеми існування людини поза цивілізацією та суспільством, її взаємовідносини з природою і морального самовизначення. У XX ст. ця традиційна «робінзонівська» проблематика переосмислюється з урахуванням досягнень сучасної філософії, психології, антропології, соціології: «Сюзанна і Тихий океан» (1921) Ж.Жіроду, «Пустельник Тихого океану» (1922) Ж.Пісшарі, «П'ятниця, або кола Тихого океану» (1967) М.Турчєв.

Соціально-моральна робінзонада включає постановку найважливіших світоглядних, моральних, політичних, класових, національно-расових проблем. Цей тип робінзонади особливо характерний для літератури ХХ ст. Ситуація ізоляції тут перетворюється в художньо-умовний прийом, що дозволяє поставити соціально-політичний чи морально-етичний «експеримент», створити модель суспільно-політичної структури. Така робінзонада використовується для осмислення суті людської природи: «Острів Великої Матері» (1924) Г.Гауптмана, «Володар мух» (1954) У.Голдінга; постановки класового конфлікту: «Сорок перший» Б.Лавреньова; вирішення теологічної проблеми: «Робінзон» (1958) М.Спарк; створення роману-попередження: «Мальвіль» (1972) Р.Мерля.

Така класифікація робінзонад за ідейно-тематичним принципом пропонується нами. Однак цей тип класифікації не єдиний. Цікавою є систематизація робінзонад за ступенем їх достовірності, адже специфіка функціонування цієї традиційної художньої структури полягає в тому, що почасти в основі робінзонади лежить історичний факт. Тобто можна окремо виділити так звані документальні робінзонади, які базуються на справжніх випадках ізоляції людини (групи людей) в тих чи інших умовах. Особливо продуктивний щодо цього випадок з О.Селькірком. Крім того, що він послужив прототипом для героя Дефо, йому присвячені глави в подорожніх нотатках англійських мореплавців У.Дампіра і В.Роджерса, про нього писав Р.Стіль в журналі «Англієць» за 1713 р., 1858 р. виходить роман французького письменника Сентіна «Олександр Селькірк» (у російському перекладі А.В.Разіна «Сравнний Робінзон»), не кажучи вже про численні публікації в періодиці [5; с. 18-19].

Досить добре відома історія, яка мала місце в кінці XVIII ст. з англійським кораблем «Bounty», команда якого вибрала життя на безлюдному острові замість повернення на батьківщину. Про цей випадок писали Ж.Верн («Бунтівник з «Баунті»), М.Твен («Велика революція в «Піткерні»), чеський географ Ф.Бегунок («Книга Робінзонів»), американські письменники Ч.Нордхофф і Д.Холл («Заколот на «Баунті»), етнографи: швед Б.Даніельсон («На «Баунті» в південні моря») і датчанин А.Фальк-Ренне («Зліва по борту — рай. Подорож слідами «Баунті»). Нарешті, ця історія лягла в основу глибокої соціально-політичної робінзонади Р.Мерля «Острів».

Також у XVIII ст. чотири російських моряки прожили декілька років на безлюдному острові в Білому морі. Цей епізод послужив матеріалом для книги З.Давидова «Російські робінзони» (1940).

У XIX ст. історія каторжника-англійця, який прожив декілька років в одвічних лісах Австралії, описана Д.Морганом в книзі «Життя і пригоди У.Баклі» (1852).

У ХХ ст. самітництво сім'ї старовірів в сибірській тайзі лягло в основу нарисів В.Пескова «Тайговий тупик». Тримісячне перебування 14-річного школяра на острові в Тихому океані описане в документальній повісті М.Внукова «Віч-на-віч» [6]. В 1985 р. в пресі з'явилось повідомлення про 74-річне перебування на безлюдному острові англійця Джеремі Біббса. Приклади можна було б продовжувати, однак важливіше відзначити харак-

терну особливість: документальна оповідь почасти белетризується, відбувається своєрідний сплав історико-документального і фіктивного матеріалу, причому вигадка часом починає домінувати над фактами, скажемо, фігури Селькірка і капітана «Баунті» Блая значною мірою були деформовані наступними інтерпретаторами.

Нарешті, деякі дослідники (А.А.Анікст, С.В.Тураєв) відносять до робінзонади розповіді про життя людських дітей серед тварин. Це, зокрема, «Джунглі» Р.Кіплінга і романи Е.Берроуза про Тарзана. Однак таке розширення сфери робінзонади видається неправомірним, оскільки зміст цих творів має дуже мало спільного з характерною проблематикою робінзонади.

Наведені вище класифікації базуються в основному на позалітературних критеріях. Не менш важливою є спроба класифікації за літературними ознаками, зокрема, намагання визначити жанрові характеристики традиційної сюжетної моделі.

Проблема жанрової специфіки робінзонади привернула увагу дослідників ще в XIX ст. Суперечки йшли в основному з приводу співвідношення «робінзонада — авантюрний роман». Були спроби виділити робінзонаду в окремий жанр, однак більш правомірною здається погляд, що робінзонада — різновид жанру авантюрного роману. Бо яким би не було ідейно-тематичне наповнення робінзонади, авантюрний елемент незмінно присутній. «Робінзон Крузо», будучи романом-еталоном для авторів наступних робінзонад, при всій своїй глибині й філософичності, містив чималу частку пригодницького елемента. Однак тільки цим жанровий потенціал роману Дефо не вичерпується. А.А.Єлістратова визначає: «Прообраз просвітницького реалістичного роману в ще не відокремленому, нерозділеному вигляді поєднує в собі багато літературних жанрів. Це подорож; це автобіографічний роман пригод; це «роман виховання»; це белетристичне перекладення локківської терії суспільного договору і передбачення «робінзонад» англійської буржуазної політичної економії» [7; с.113]. Далі підкреслюється зв'язок «Робінзона Крузо» зі справжніми й вигаданими звітами про подорожі, записками мореплавців, купців, відкривачів нових земель, — тим, що у французькій літературі XVIII ст. називалось жанром «вигаданих подорожей».

Можна було б віднести роман Дефо до жанру психологічного, утопічного, «благочестивого» (П.Доттен) роману, «роману випробування» (М.Бахтін). Жанрові потенції «Робінзона Крузо» різні, і це сприяло жанровій різноманітності наступних робінзонад, автори яких розвивали певний аспект роману Дефо.

Більшість ранніх наслідувачів абсолютизували авантюрний елемент в «Робінзоні Крузо», почасти навіть ситуація острівної ізоляції була тільки незначним епізодом в низці пригод героя.

На тій же стадії рецепції роману Дефо робінзонада сприяла становленню жанру утопічного роману (утопії Мора і Кампанелли не були романами в повному розумінні цього терміну). Характерним твором цього жанру став «Острів Фзельзенбург» І.Шнабеля. Робінзонади були першими книгами.

призначеними спеціально для дітей. Істотну роль в становленні жанру роману для дітей відіграли «Новий Робінзон» І. Кампе і «Швейцарський Робінзон» І. Вісса. Серію чудових робінзонад для юнацтва створив Ж. Верн, серед яких виділяється «Таємничий острів». По суті, романи Ж. Верна слід віднести до жанру науково-фантастичної, популяризаторської літератури, який тоді зароджувався; в ньому робінзонади посіли гідне місце.

Однак не слід думати, що в XIX ст. робінзонади стали надбанням виключно дитячої та юнацької літератури. З поширенням в першій половині століття теорій утопічного соціалізму і спробами їх реалізації з'являються робінзонади, насичені серйозним соціально-політичним змістом. Продовжує розвиватись жанр соціальної утопії, і «робінзонівська» ситуація почасти є в ньому важливим сюжетотворчим стрижнем: «Кратер» (1848) Ф. Купера, «Дім в пустелі» (1851) Т. Майн Ріда, «Уолден, або Життя в лісі» (1854) Г. Торо, «Корабельна аварія «Джонатана» (1909) Ж. Верна.

В XX ст. робінзонада продовжує існувати в традиційній якості різновиду авантюрного роману для дітей та юнацтва: «Робінзони космосу» (1955) Ф. Карсака, «Повернення Робінзона Крузо» (1958) Р. Тріса, «П'ятниця, або Дике життя» (1971) М. Турнье.

З іншого боку, безсумнівно посилилась тенденція використання ТСМ для постановки серйозних соціально-політичних і моральних проблем сучасності. Робінзонада лежить в основі сюжету філософсько-сатиричного роману Г. Гауптмана «Острів Великої Матері» (1924), психологічного роману Ж. Жіроду «Сюзанна і Тихий океан» (1921), соціально-психологічної повісті Б. Лавреньова «Сорок перший» (1924), морально-філософської притчі У. Голдінга «Володар мух» (1954), екзистенціалістського роману-полеміки М. Турнье «П'ятниця, або Кола Тихого океану» (1967), антиутопії Р. Мерля «Мальвіль» (1972).

Завершуючи аналіз жанрової еволюції робінзонади, відзначимо, що в XIX-XX ст. існували перекладення роману Дефо для театру і кіно. Та вони не мали успіху з цілком зрозумілої причини: тривале самотнє перебування Робінзона чи його літературного двійника на острові важко піддавалось сценічній і кінематографічній інтерпретації, в основному обігрувались епізоди, пов'язані з появою П'ятниці. Серйозний роман Дефо тим самим виливався в бурлеск (досить згадати італійський фільм «Сеньйор Робінзон»).

Класифікація робінзонад за ідейно-тематичними і жанровими ознаками не є єдино можливою. Цікаво розглянути залежність робінзонад від роману-еталону, оскільки їх автори завжди так чи інакше відштовхувались від «Робінзона Крузо». Термінологічної чіткості в описі «робінзонівської» теми немає. Ф. Б. Гоув вважає, що «робінзонада не є наслідуванням», В. Манн ідентифікує її варіанти, Г. Ульріх розрізняє переклади, переробки і наслідування, не пояснюючи, однак, суті цих термінів. В дослідженнях радянських літературознавців використовуються терміни «переробка», «перероблення», «переповідання», але найчастіше ця проблема взагалі залишається поза увагою, робінзонада визначається за жанровою ознакою: роман, особливий вид розповіді, різновид пригодницького роману тощо.

Отож треба внести певну ясність в цю справу й розмежувати такі форми літературної рецепції роману Дефо в порядку їх наближеності до нього:

1. Переклад.
2. Авторська вказівка.
3. Адаптація.
4. Переробка.
5. Перекладення.
6. Наслідування.
7. Пародія.
8. Полеміка.

Переклад. Ця форма рецепції досить добре визначена і не викликає яких-небудь термінологічних розбіжностей, однак у випадку роману Дефо виникають певні труднощі. «Робінзон Крузо» неодноразово перекладався на різні мови світу, проте і зараз ці переклади не цілком досконалі. Ранні переклади грішили явними неточностями і прогалинами, так що важко було розмежувати їх переклади і адаптації.

Авторська вказівка. Йдеться про пряме авторське згадування в тексті робінзонади героїв, сюжетної ситуації чи назви роману Дефо. Цей вид рецепції відіграє дуже важливу роль орієнтиру, що вказує на зразок для наслідування.

Адаптація. Має на меті деяке скорочення роману і спрощення його ідейної концепції з відповідною зміною стилю без порушення сюжетної та образної структури, наприклад, адаптація «Робінзона Крузо» для дітей К.Чуковського (в наших виданнях іменується переказом).

Переробка. Допускає зміну цілого ряду параметрів роману-еталону: ідейної концепції, частково сюжетної структури, місця і часу дії, жанру і стилю — при збереженні системи образів. Так, в «Новому Робінзоні» І.Кампе Робінзон перетворюється в сентиментального, невпевненого в собі резонера, стиль набуває рис мелодраматизму, істотно змінюється архітектоніка, роман трансформується в діалогізований дидактичний посібник для дітей. До переробок належить і роман М.Турнье «П'ятниця, або Кола Тихого океану», в якому образи роману Дефо інтерпретуються в дусі філософії і психології ХХ ст.

Перекладення передбачає зміну літературного роду чи навіть виду мистецтва; так в XVIII-XIX ст. «Робінзон Крузо» дуже часто пристосовувався для сцени, а в ХХ ст.— для кіно.

Наслідування передбачає повну відмову від композиційної та образної системи роману-еталону, зв'язок з яким визначається тільки використанням традиційної сюжетної моделі та авторськими вказівками. Найчастіше саме цей вид рецепції називають робінзонадами. Найзначніші наслідування: «Острів Фельзенбург» І.Шнабеля, «Швейцарський Робінзон» І.Вісса, «Таємничий острів» Ж.Верна, «Острів Великої Матері» Г.Гауптмана, «Володар мух» У.Голдінга, «Острів» Р.Мерля. Серед наслідувань треба виділити *пародію*, коли ситуація роману Дефо доводиться до гротеску, абсурду: «Французький авантюрист» (1782) Ле Сюїра, «Школа Робінзонів» (1888) Ж.Верна, і внутрішньо пов'язану з нею *літературну полеміку*, в якій

концепції роману-еталону відкрито протиставляється інший погляд на проблему «людина на безлюдному острові»: «Сюзанна і Тихий океан» Ж.Жіроду, «Пустельник Тихого океану» Ж.Псішарі.

Особливо слід відзначити своєрідний тип рецепції, що стоїть між переробкою і наслідуванням — дописування роману-еталону, в якому дається той чи інший варіант подальшої долі Робінзона Крузо: «Спадкоємець Робінзона» (1894) А.Лорі, «Повернення Робінзона Крузо» Р.Тріса.

Такими є деякі засади теоретичного аналізу функціонування «робінзонівської» теми в літературі, які дозволяють зробити такі висновки: 1. Робінзонада є місткою художньою структурою, здатною включати в себе різноманітний ідейно-моральний зміст. 2. Будучи периферійним явищем в літературі, робінзонада все ж тісно пов'язана з розвитком провідних літературних напрямів і жанрів. 3. «Робінзонівська» тема в літературі реалізується за допомогою різних форм рецепції роману Д Дефо «Робінзон Крузо».

1. Аникин А.В. Юность науки: жизнь и идеи мыслителей-экономистов до Маркса М., 1985.
2. Аникст А.А. Робинзонада // Лит. энциклопедия. М., 1935
3. Аникст А.А. Даниэль Дефо. М., 1957.
4. Брандес Е.П. Жюль Верн и труд его жизни // Верн Ж. Короткие романы. Кишинев, 1984.— С.3-22.
5. Бремер Г. Если бы не строптивость Александра Селькирка, мир не имел бы «Робинзона Крузо» // За рубежом, 1986, N 39.— С. 18-19.
6. Внуков Н. Один на один // Аврора, 1982, N 5-6
7. Елистратова А.А. Английский роман эпохи Просвещения М, 1966.
8. Кагарлицкий Ю.И. Дефо // Краткая лит. энциклопедия. М., 1964.— Т. 2, С.622-625.
9. Лесин В.М., Пулинцев О.С. Словник літературознавчих термінів. Київ, 1971.
10. Словарь иностранных слов. М., 1982.
11. Тимофеев Л.И., Тураев С.В. Словарь литературоведческих терминов. М., 1974.
12. Эбин Ф., Медведева Н., Печерская И., Смирнова М. Литературные переделки «Робинзона Крузо» // Детск. и юнош. литература. 1934, N 8.— С. 11-18.
13. Brandl L. Vordefoesche Robinsonaden in der Weltliteratur // Germanisch-romanische Monatschrift. Weimar, 1913.— Nr 5.
14. Bruggemann F. Utopie und Robinsonade. Weimar, 1914.
15. Dottin P. Daniel De Foé et ses romans. Paris, 1924.— V.2.
16. Gove Ph. B. The Imaginary Voyage in Prose Fiction. London, 1961.
17. Hettner H. Robinson und die Robinsonaden. Berlin, 1854.
18. Kayser W. Kleines literarisches Lexikon. Munchen, 1961.
19. Mann W. Robinson Crusoe en France. Paris, 1916.
20. Staverman W.H. Robinson und Robinsonaden in Nederland. Groningen, 1907.
21. Ullrich H. Robinson und Robinsonaden: Bibliographie. Weimar, 1898.

22. *Ullrich H.* Defoes Robinson Crusoe: Die Geschichte eines Weltbuchs. Leipzig, 1924.
23. *Wagner H.F.* Robinson in Oesterreich. Salzburg, 1886.
24. *Wilpert Gero von.* Saschwörterbuch der Literatur. Stuttgart, 1964.
25. *Wörterbuch der Literaturwissenschaft.* Herausgeber Claus Träger.

Стаття надійшла до редколегії 16.02.98

Summary

The article analyses different aspects of *robinsonade* as one of the most wide-spread plots in the European literature. This plot is marked by a remarkable universality, it puts various pedagogical, social, ethic, scientific questions. *Robinsonades* include different forms of reception of Daniel De Foe's *Robinson Crusoe* (translation, adaptation, imitation, etc.).